

Příběhy Sudet

Sociologická analýza

Kapitola – Jak rozumět místnímu názvu Sudety. Sudety? Sudet'áci?

Tyto dva pojmy jsou v soudobé obecné češtině poměrně frekventované a nesou v sobě jak historické, tak emocionální konotace. Není to zkrátka a jednoduše tak, že historicky a geograficky vymezené území Sudet je shodné s tím územím, kterému rozumíme pod pojmem Sudety v běžné řeči dnes (území, které před druhou světovou válkou bylo odstoupeno Mnichovskou dohodou Německu)? A «Sudet'áky» nejsou nazýváni jeho (současní) obyvatelé. Řekneme-li Sudet'ák, máme na mysli nejčastěji německého občana původem z tohoto území, někdy jen toho, který byl nucen se vystěhovat na území dnešního Německa – ne-li dokonce právě jen toho, který je reprezentován německým spolkem Sudetendeutsche Landsmannschaft.

I na webových stránkách *Sudetoněmeckého krajského sdružení v Čechách, na Moravě a ve Slezsku* v sekci historie se dočteme, že: *Pokud není uvedeno jinak, používá se níže termín Sudety pro veškerá území odstoupená Československem Německu v roce 1938 bez Petržalky a území u Devína.* (část Historie: Migrace obyvatelstva ČSR v letech 1938–39). Potud se tedy názvosloví v běžné češtině od jazyka historie (jak ji prezentuje zmíněné sdružení) neliší. Ale je doloženo, že pojem Sudety v tomto, resp. podobném smyslu začal být obecně používán až za I. republiky pro území severních a západních Čech a v nacionální propagandě, tehdy šířené mezi českými Němci, dokonce pro všechna území se smíšeným (českoněmeckým) obyvatelstvem. Až do roku 1938 ale nešlo o geografickou nebo územněsprávní jednotku. Jihočeské a jihomoravské pohraničí, které bylo rovněž po Mnichovu odtrženo, nebylo ani poté oficiálně jako Sudety označováno. Bylo připojeno k Bavorsku, nebo k župám Horní, resp. Dolní Dunaj (tak po anexi Rakouska Hitler přejmenoval spolkové země Horní, resp. Dolní Rakousy). Vztahovalo se to na území přibližně od Horšovského Týna přes Český Krumlov a Znojmo až po Břeclav.

Sudety, tak jak název používáme i v tištěných publikacích, tedy byly a jsou územím velmi různorodým, ať už bereme v úvahu přírodní podmínky včetně klimatu, nebo historii a charakter osídlení (podle etnického původu či mateřského jazyka, podle sociální struktury a profesní

orientace obyvatelstva či demografických kritérií), a v souvislosti s tím vším i urbanistického charakteru sídel a regionální infrastruktury.¹

Poslanci říšské rady z řad českých Němců proto postupně ve dnech 29. 10. až 3. 11. 1918 vyhlásili provincii Deutschböhmen s centrem v Liberci (pokrývala území sz. a severního pohraničí Čech), provincii Sudetenland s centrem v Opavě (v českém Slezsku — to byl první "oficiální" výskyt pojmu Sudety v označení územně-správní jednotky, ovšem nelegální). Obě provincie měly dohromady asi 21 tis. km²? (tj. 27 % rozlohy českých zemí) s asi 2.9 mil. obyvatel. Dále byly vyhlášeny provincie Böhmerwaldgau se střediskem v Českém Krumlově (jižní Čechy) a provincie Deutschsüdmähren s centrem ve Znojmě (jižní Morava). Ty jako úzké pruhy území (celkem asi 5 tis. km²? se 100 tis. Němci) neměly šanci na samostatné fungování a měly být připojeny k rakouským zemím Horní resp. Dolní Rakousy. V roce 1930 činil podíl českých Němců na počtu obyvatel Čech 31,9 %, Moravy (země Moravskoslezské) 22, 8 %. (Jeleček 2013)?

V návaznosti na to je ovšem „sudetoněmecká identita“ Němců pocházejících z Čech, Moravy a Slezska (pokud vůbec nějaká taková identita někdy existovala, neřku-li dodnes existuje) nanejvýš tak stará (a podobně vachrlatá), jako byla „československá identita“ Čechů a Slováků v obdobích existence československého státu. Pokud bychom chtěli mluvit o „sudetoněmecké identitě“, pak nejspíš ve smyslu vymezování převážně politicky/ideologického opozitního MY proti českému/československému ONI.

Česko-německé identity zachycené ve vyprávěních

Mnohá dobová vyprávění pamětníků, ať už dosud publikovaná nebo zatím dostupná jen výzkumníkům, výše zmíněnou mnohorozměrnou různorodost obyvatelstva českých zemí

1 Podrobněji např. diskuse historiků v pořadu : *Jiní Sudetáci* — Historie.cs — ČT24 — Česká televize, podobně i webové stránky německé encyklopedie : *Der Name Sudetenland geht auf das Sudetengebirge zurück. Es ist die nordöstliche Umrandung des Böhmischen Beckens zwischen der Zittauer Bucht und der Mährischen Pforte. Die in Böhmen und Mähren lebenden Deutschen sind nie eine kulturelle Einheit gewesen. Erst unter dem Druck des Tschechischen Nationalismus erfolgte ein lockerer Zusammenschluss. Die Bezeichnung Sudeten für alle deutschen Einwohner Böhmens und Mährens entstand erst nach dem Ersten Weltkrieg.*

(<http://www.flaggenlexikon.de/fsudeten.htm#Landkarten>)

německého jazyka (českých Němců) přibližují a dokumentují. Naši vypravěči, když vzpomínají (často s nostalgií) na své dětství a mládí a domovy svého dětství a mládí, se k «sudetoněmectví» explicitně nehlásí. Vzpomínají na konkrétní sídla a komunity jejich obyvatel, na vlastní, často široké rodiny a způsoby soužití v lokálních i regionálních kontextech. Jejich němectví se váže prakticky univerzálně na mateřštinu: jazyk, jímž se doma, v rodině mluvilo.

...přestože se životy vyprávěcích vyvíjely po roce 1945 velmi odlišně, můžeme najít v rozhovorech českých a německých pamětníků, ať už dnes žijí v Německu nebo v České republice, četné podobnosti, které se týkají zejména vzpomínek na dětství. (Podrobné zpracování vzpomínek většiny vypravěčů nabízí text německých autorek Sociologická analýza – Vzpomínky na život v Sudetech, publikovaný v knížce Příběhy Sudet). Citovaná studie zdůrazňuje více a podrobněji shody a podobnosti předválečné každodennosti vypravěčů, zatímco já se chci pokusit zachytit onu diverzitu „českého němectví“ a českoněmeckého soužití, kterou lze rovněž sledovat ve shromážděných biografiích, jakkoli se týkají původního osídlení pouze relativně malého území při jihozápadní hranici České republiky s Německem (od Prachaticka po Tachovsko - čeští vypravěči dnes žijí v okresech Tachov, Klatovy, Plzeň-jih a Domažlice).

I v rámci této výseče lze přitom ukázat značnou různorodost v charakteru vyznačených sídel, v nichž se vypravěči narodili a prožili čas dětství, mládí, větší část života nebo — spíše vyjimečně — celý dosavadní život. Není mou ambicí podrobně charakterizovat tehdejší odlišné životní podmínky a jejich důsledky pro život vesnických či městských komunit. Za podstatné pokládám to, jak se zrcadlí v životních příbězích lidí, kteří nám poskytli svá vyprávění, a jak vypravěči z různých lokalit rekonstruují zkušenost svého dětství a mládí v kontextu svých dalších osudů a zkušeností. Soustředit se chci především na to, jak z odstupu let vnímají a interpretují mezietnické vztahy, t.j. především česko-německé, v období do konce druhé světové války, před odsunem/útěkem českých Němců do Německa, popřípadě Rakouska.

Typy sídel, z nichž pocházejí vypravěči

Více či méně odlišné životní podmínky zprostředkovávají shromážděná vyprávění podle toho, zda vypravěči vyrůstali před válkou:

a/ ve velkých městech (Plzeň, Karlovy Vary, České Budějovice),

b/ v menších, svého času okresních městech (Horšovský Týn, Prachatice, Stříbro),

c/ v malých pohraničních šumavských městech se sklářskou výrobou a půdně a podnebně podmíněnou náročnou zemědělskou činností (Nýrsko, Volary), s naprostou převahou německého obyvatelstva,

d/ v malých obcích v blízkosti tehdejší protektorátní hranice (Chotěšov, Mantov, Hradec u Stoda), smíšené česko-německé obyvatelstvo s hornickou tradicí a možností obživy/zaměstnání na šachtách kombinovaným s malou zemědělskou výrobou, zajišťující víceméně potravinovou soběstačnost rodiny,

e/ v malých, téměř výhradně zemědělských obcích s dobrými půdními i klimatickými podmínkami v okolí Horšovského Týna a Stříbra, s naprostou převahou německy mluvících obyvatel a s obchodními vazbami nejen na spádová města, ale i na blízké převážně česky osídlené lokality (jmenovitě např. Staňkov),

f/ v příhraničních obcích, dnes mnohdy zaniklých (bývalé hraniční pásmo), a spádově před válkou příslušné víc k obcím na německé straně hranic². Lísková, Nemanice, Mýtnice, Malenice, Hojsova Stráž — tehdy prakticky s výhradně německy mluvícím obyvatelstvem.

Jak tedy shromážděná vyprávění zrcadlí česko-německé soužití v období existence první Československé republiky? Rekonstrukce dobové atmosféry ze sebraných vyprávění v této studii není ničím víc než upozorněním na variabilitu česko-německých vztahů na relativně malém území jižních a západních Čech, jak ji záznamy vyprávění přibližují. Navíc z velmi různorodých pozic dnešních pamětníků, ke kterým vedly jejich vesměs dramatické životní dráhy.

Velká města

a/ Oba vypravěči, kteří prožili své dětství ve velkých městech, byli posléze vysídleni do Německa. Byli to potomci „německé inteligence“: učitelů, úředníků. Rodiny vypravěčů, zdá se, žily své životy v poměrně početné (menšinové) německé enklávě. Nutno podotknout, že tu nejde o reprezentativní rekonstrukci národnostních poměrů ve městech, jichž se vyprávění dotýkají. Lze tu spíš jen postřehnout atmosféru soužití v určité vrstvě městského obyvatelstva, která se

2 Situace ne zcela neobvyklá, viz *Jiní Sudetáci* — Historie.cs — ČT24 — Česká televize ?

nevyznačuje nikterak vypjatým vztahem k vlastní etnicitě, spíš napovídá jistou samozřejmost dlouhodobého, mnogogeneračního soužití českého a německého etnika v relativně izolovaných komunitách v rámci jedné městské aglomerace (kde ovšem početná majorita nezakládala vždy automaticky majoritní postavení českého etnika).

Můj strýc byl učitelem v tamní měšťanské škole, ale i v tak velkém městě se s nikým moc nepotkával. Při počtu 120 000 obyvatel byli asi 3 000 až 4 000 Němci. (pan Q.)

... Bylo tam německé gymnázium, i tady měli svůj vlastní svět a jako ve všech velkých městech s většinou Čechů, byl v Plzni velký „Německý dům“. Tam byly restaurace, sály, společenské místnosti atd. Němci se stýkali v Německém domě a Češi měli svoje restaurace... A tam se vlastně koncentroval německý život. Jak v Plzni, tak i v Českých Budějovicích, ty dva Německé domy znám, pravděpodobně to bylo podobné v Brně na Moravě, neboť v Brně bylo 30 % německých obyvatel. Pokud vím, sotva se kdy stalo, aby byli Češi pozváni do těchto Německých domů nebo aby tam chodili.... Pro ně to bylo skoro něco jako druh ciziny. A naopak, Němci také nechodili do českých restaurací... (pan Q.)

Pokojné soužití „vedle sebe“, dalo by se říci. S tím, že: *Češi měli výhodu, o tom už jsem se zmínil, lehce se naučili německy*. Odtud ovšem neplyne, že tomu v jiných vrstvách městského obyvatelstva nebylo jinak. Nepochybně fungovaly i odlišné způsoby soužití, založené jednoduše na tom, že byla zapotřebí profesní, obchodní nebo jiná spolupráce a koordinace, leckdy požadující a spoluplodící nikoli výjimečnou dvojjazyčnost obou etnik. Rovněž lze oprávněně předpokládat, že i v těchto městských lokalitách existovalo mezietnické konkurenční prostředí, které se z mírumilovného mohlo v různých dobách vyvinout až do bojovné a nepřátelské polohy. (pan Q.)

Jiné vyprávění zobrazuje – také sporadické – funkční kontakty s českým prostředím (paní L), kde uplatnila svou znalost češtiny ze školy (povinná čeština v německých školách jako druhý jazyk).

Potřebovala jsem umět česky, třeba když mne maminka poslala na nákup, nemohla jsem vše obstarat německy. Do německých obchodů bych nedošla. Bydleli jsme již mimo centrum... Byly tam také české obchody, kde uměli německy. (Paní L.)

Znalost češtiny, byť nedokonalá, získaná ve škole při výuce češtiny jako druhého jazyka, pomohla zprostředkovat i kontakt s českou kulturou, který pak pokračoval i po přesídlení do Německa:

... já byla tehdy ještě malá, mohla jsem chodit jen na dětská představení. Vzpomínám si například na „Spejbla a Hurvínka“... Mám tady někde jejich malé figurky... První představení jsem viděla ještě jako dítě. Pouze česky. A potom později v loutkovém divadle v Německu. (Paní L.)

Znalost češtiny si podržela později v německém prostředí ještě jednu specifickou funkci:

Mluvila jsem česky s maminkou, pokud jsme chtěly, aby nám děti nerozuměly. To mi děti často předhazovaly. Vy mluvíte jinak, říkaly, a nás to nenaučíte. Neviděla jsem v tom žádný smysl, učit je česky, protože abych byla upřímná, vztahy s Čechy nebyly zpočátku přátelské. To se změnilo až po válce, tady pak až po revoluci v roce 1989.

Tento úryvek navíc reflektuje traumatické zkušenosti velmi dramatických okolností poválečného odchodu do Německa (stovky kilometrů pěšky, s maminkou a dítětem v kočárku), které vypravěčka musela posléze zpracovat, vyrovnat se s nimi.

Aktuální informace o dění v Československu rodině ovšem už zprostředkovávaly noviny tištěné v němčině:

... existoval Prager Tagblatt. To byly německé noviny. Četl je otec a matka také. Mně stačilo, co mi z nich přečetli nebo o čem mi vyprávěli...

Život v “německé enklávě” dětem poskytovala (výlučně i německá) škola. Neurčité povědomí o nějaké diferenciaci mezi spolužáky vyjadřuje sporadická (a tazatelem vyprovokovaná) zmínka:

Vzpomínám si na jednu spolužačku, která ve dnech, na něž připadaly evangelické svátky, nechodila do školy... Měli jsme ve třídě i Židovku. To také nebyl problém... Pamatuji se, že to začalo být tematizováno teprve po obsazení Sudet, tehdy vyvstala židovská otázka.

Životní peripetie rodiny po nástupu Hitlera (záboru Sudet) jsou námětem jen stručných zmínek:

Tatínek se nechtěl podílet na tehdejších změnách, už byl na penzi, a tak jsme se odstěhovali do Ústí nad Labem. Od roku 1938 jsme již žili v Ústí, kde žili příbuzní mého otce a sehnali nám tam byt.

Menší dříve okresní města

b/ Horšovský Týn neboli Bischofteinitz, jak se to jmenovalo za Německa, to bylo město, kde žili Češi, Židé a Němci... Tady to prostě tak bylo. Staňkov bylo české městečko, ale tady to bylo za první republiky takové pomíchané. Židé tedy mluvili čistě německy – to bylo normální. (Paní H., původem ze vsi v těsné blízkosti Horšovského Týna)

Na českoněmecké soužití v menších městech na jihu a západě dnešní České republiky je možné na základě sebraných rozhovorů nahlédnout ze dvou radikálně odlišných úhlů.

Jedno vyprávění poskytla paní S. pocházející ze smíšeného manželství a žijící v rodném městě až dosud. Osu jejího vyprávění tvoří vlastně retrospektiva “výhod” a “nevýhod” nejisté etnicity.

Čeští tady byli úředníci a vojáci, důstojníci nebo déle sloužící. Ale jinak tu české rodiny nebyly. Jen úředníci na okrese, a to tenkrát na okrese nebylo tolik úřadů jako dneska. Na obci byli němečtí úředníci, ale museli umět obě řeči, protože museli komunikovat i s Čechy. Nebylo to tenkrát jednoduché. Bylo tu jen několik smíšených manželství. Lidé tu žili v pohodě, ve vzájemné shodě. To byl normální běh života, že si Čech bral Němku a Němec Češku. Kam láska padla, tam padla. Míchali to asi schválně. Aby se to rozřídilo, aby se to sešlo, aby manželství vznikala. Aby se nehádali a žili normálně.

Kvůli národnosti u nás doma nepadlo špatné slovo. Tatínek uměl německy, ale s českým přízvukem, a maminka mluvila velmi špatně česky. U ní bylo jasné vidět, že se doma česky nemluvilo, i když babička byla rozená Hromadová. Tatínek mluvil na maminku i s námi česky, maminka německy. Když jsem chodila do školy, mluvila jsem perfektně česky i německy... Lékaři, co tady byli, také uměli česky i německy.

Smíšený původ ovšem neznamenal dětství bez ústrků, poměry v českých (často nově zřizovaných) menšinových školách nebyly vždy idylické, což víceméně na okraj poznamenává i vypravěčka:

Někteří doma neuměli slovo česky a chodili do české školy, protože tam něco dostali. Proto chodili do české školy, neboť Pošumavská jednota chudé děti dost podporovala. Za první republiky na to ty děti doplatily. Já jsem celých těch devět let, co jsem chodila do školy, měla pana učitele, který se po tom hrozně vozil. Vadilo mu, že mám maminku Němku.

Ale to, že perfektně ovládala češtinu slovem i písmem, i to, že ze zákona se stala po válce plnoprávnou státní občankou české národnosti, jí umožnilo úspěšně vzdorovat diskriminaci svého, rovněž bilingvního manžela německé národnosti.

Neměli jsme jednoduchý život. Za první republiky jsme měli maminku Němku, v uvozovkách. Pak jsem zase měla muže Němce, který uměl perfektně česky, dělal v kanceláři a chtěli mu srazit 20 % z platu, protože byl Němec. Tak jsem šla na osidlovací úřad a řekla jsem: „Na jedné straně nám dáváte legitimaci jako smíšenému manželství, máme stejná práva, abychom neodešli do Německa, abychom tu zůstali, a na druhé straně manželovi berete 20 % z platu.“ „To není možné.“ „Je to tak!“ a ukázala jsem výplatní pásku. Až pak mi to uvěřil a napsal do toho podnik. A přitom ten Čech, který ten podnik zabral, tady byl za první republiky a znal mě odmalička, já jeho taky. „Jo holka, když už sis Němce vzala,“ řekl mi, „to se nedá nic dělat.“ Já povídám: „Tady to máš, podívej se. Stejná práva!“, a musel manželovi ty peníze vrátit. Ale tenkrát jsem byla mnohem průbojnější, než jsem dneska.

Tento úryvek mimo jiné vypovídá o tom, jak funkční byla „na maloměstě“ sociální kontrola.

Jiný pohled na vztahy mezi národnostními skupinami nabízí v rozhovoru pan T. z jiného „maloměsta“, který dnes žije v Bavorsku:

V Prachaticích bylo asi 95 % Němců. V zásadě byly Prachatice vždy proněmecky orientované, bylo to místo s německými kořeny. Ani na gymnáziu, ani na národní škole jsem se nikdy neučil česky. Naučil jsem se pár slov česky- to musím zdůraznit- na ulici v Budějovicích. V Budějovicích během velkých prázdnin nebo vánočních prázdnin jsme byli spolu s českými dětmi. Češi na mne a mého bratra volali například „ty německá svině“. Tak jsme se pak prali. Bylo jen málo, velice málo českých výroků, které jsem znal. (pan T.)

Vzápětí ovšem navazuje výkladem o rodových kořenech a jazykových bariérách, které jeho příbuzné i jeho samotného omezovaly při kontaktech s rodinou z české strany:

Můj dědeček byl známý německý lékař. Založil lázně Grünschödel. Babička byla Rakušanka. Z matčiny strany jsme měli českého dědečka. Ten byl v Třeboni hedvábnický mistr a třeboňský starosta. S velkou galerií, která tam byla. Jedna sestřenice tam bydlela a pracovala. Měla tam dům, zdělila ho po dědečkovi. S ní jsme měli kontakt, ale ona neuměla německy, mluvila česky a vzala si Čecha. (pan T.)

Paní S. svoji dvojjazyčnou výbavu sice ve svém vyprávění ukazuje převážně jako výhodu, ale v případě svého mladšího bratra (za války) i svého manžela (po válce), dokumentuje také úskalí, které rodinný původ, respektive národnost, ke které se člověk hlásil, s sebou nesly. Úředně potvrzovaná příslušnost k německé majoritě totiž v době války znamenala minimálně jednu zásadní nevýhodu, dokonce ohrožení. Tam, kde území spadalo pod říšské zákonodárství, byli rodinní příslušníci občanů německé národnosti vedeni bez možnosti volby jako němečtí státní příslušníci, podléhali proto branné povinnosti³:

³Po vojenském obsazení území a jeho faktickém připojení k Německu byla 22. listopadu 1938 podepsána mezistátní *Smlouva mezi republikou Česko-Slovenskou a Německou říší o otázkách státního občanství a opce č. 300/1938 Sb.* 11, která měnila státoobčanské poměry na obsazeném území. Do státoobčanského svazku s Velkoněmeckou říší vstoupil každý, kdo měl k 10. říjnu 1938 domovské právo na území připojeném na základě *Mnichovské dohody* k Německu a jehož předkové žili na tomto území před 1. lednem 1910. Osobám české národnosti byla dána možnost optovat pro československé státní občanství. JUDr. František Emmert: Přetrvávající dvojí občanství jako důsledek průniku německého občanství do

Můj bratr například musel k odvodu. Tam byl pan Týce a říkal: „Copak ty tu chceš? Ty jsi Čech, ty jsi Bémák.“ On na to řekl: „Dostal jsem lístek, tak jsem tady.“ A seděli tam němečtí lékaři nebo vojáci: „Tak půjdeš k tomu odvodu, nebo ne? Když nepůjdeš sem, tak půjdeš jinam. Tam se ti to bude líbit ještě méně.“ Tak šel. Musel, nic jiného mu nezbývalo. Maminka byla přihlášena k německé národnosti, prostě smíšené manželství.

Také pan T. uvádí rodinnou událost, která mu, jako dítěti, poprvé poodhalila krutost války a nacistického režimu:

Moje babička dostala zprávu, že strýček Hansi padl. To jsem poprvé zažil co znamená válka, jako desetiletý kluk. Babička nevzlykala, neplakala, ale brutálně zařvala: „Hitler, ten zabiják.“

Mám vzpomínky- obraz před sebou- jak moje matka šla k babičce, a uklidňovala ji: „Nekřič tak, někdo tě uslyší a půjdeš do koncentráku.“ Pro mne tenkrát poprvé padlo slovo koncentrák, se kterým jsem si nic nemohl spojit, jako strašák, jako duch v pozadí... Zážitek se smrtí mého strýčka, s tím babičky srdcervoucím křikem proti Hitlerovi, mě natolik ovlivnil, že jsem byl okamžitě pro setkávání s Čechy...

Malá šumavská města poblíž hranice

c/ Velmi podobně jako paní S. ze Stříbra interpretuje atmosféru svého dětství vypravěčka pocházející z menšího šumavského městečka, osídleného za první republiky také v naprosté většině německy mluvícími obyvateli. Její rodiče byli rovněž ze smíšeného manželství, podobně jako paní S.

Maminka je z ryze české rodiny a tatínek z ryze německé. Jak se to přihodilo, že se potkali?

To bylo vlivem spolku. Tady se žilo společenským životem, a lidi žili hodně družně... Babička s dědečkem se sem přistěhovali před 30. rokem. Dědeček byl listonoš. Maminka se s tatínkem seznámila právě díky tomu, že chodili do těch spolků, tatínkovi bylo 35 let, když se ženil, a mamince kolem devatenácti let. Tatínek neuměl slovo česky, s ním se muselo německy. Maminka se naučila tak dobře německy, že vůbec nebylo poznat, že je Češka. U nás se mluvilo dvojjazyčně.

Jiný rodák z Nýrska, pan Q., původem český Němec dnes žijící v Bavorsku, vzpomíná na svůj tehdejší prožitý předškolní věk a docházku do první třídy obecné školy v naprosto jiném duchu:

Mrzuté bylo, že v Nýrsku byla také pěkná škola, protože pomocí jednoduchého triku byla správa školy „čechizovaná“ Byl to jednoduchý trik! Byl to sice jen jeden

úředník, ale se ženou a s dětmi to najednou byli čtyři, pět nebo šest Čechů, a vícero takových rodin s dětmi byl dostatečný důvod založit českou školu. Byl to téměř palác, ale škola stála na okraji města a byla pro sotva 200 Čechů, převážně pro děti úředníků. Neměli jsme žádný kontakty, neměli jsme nic společného ani místně, německé školy byly v centru města a české byly daleko venku na okraji. Nebyly tam skoro žádné společenské vazby. (pan Q.)

Aniž se věcný základ komentáře k vzniku nové české školy od předchozího úryvku liší, v záznamu vyprávění paní Č. čteme:

Byla tu německá škola, česká vznikla až v roce 1932 nebo 1933, a naše maminka chodila do české školy... Byla to menšinová škola pro pár českých dětí, a pak se rozhodlo, že postaví novou školu..., kam dojížděly děti z daleka. Moje kolegyně z učtárny říkala, že neplatily vlak, když sem jezdily do školy, a aby tu školu naplnily, tak to měly prostě zadarmo. (paní Č.)

Z dikce obou úryvků je patrné, jak emočně nabitě vzpomínky na dětství jsou následnými životními trajektoriemi vypravěčů dotvářeny a reinterpetovány. Celým rozhovorem s panem Q. (viz publikace Příběhy Sudet) se vine jak červená nit nespravedlnost a křivdy páchané na českých Němcích vládní politikou první Československé republiky, které se promítají i do vyprávění o české škole a společenském životě v jeho rodném Nýrsku. Paní Č., jeho jen o něco mladší vrstevnice, potomek česko-německého manželství, interpretuje mezietnické vztahy v tomtéž městečku radikálně odlišně:

Bylo nás 15 dětí v ulici a to byl pořádný rachot. Tady dál už byly jen louky, a tam jsme měli ráj... Domů se šlo, až když byl poprask, a byla tma. Tenkrát se navštěvovali rodiče, hrály se karty, jindy šli všichni do kina. Takže těch 4-5 přátel, rodin, podnikali všechno společně. V neděli se chodilo k té zřícenině Pajrek... Tam byla krásná hospoda s klavírem, tančilo se při čaji. Venku byly ve stráni lavice, jedl se chleba s máslem a pilo kyselé mléko. Vždycky se tam táhlo půl Nýrska...

Ta nesnášenlivost vznikla až úplně těsně před tím zabráním, předtím se to vůbec neregistrovalo, Němec, Čech, Žid, to prostě vůbec neexistovalo, že by se někdo nad tím pozastavil, těch Čechů tedy tady bylo strašně malinko... No a v roce 1938 se potom odtud skoro všechny ty ryze české rodiny sbalily a odjely, o žádné české rodině, která by tu zůstala, nevím – snad Nejedlých, ti měli hostinec a porážku. Zůstalo zde i velmi málo smíšených manželství.

Paní Č. žije v Nýrsku dodnes. Zažila tam hrůzy odsunu svých německých sousedů, poválečnou pracovní diskriminaci svého německého manžela i celé období vlády KSČ ve druhé polovině 20. století. Stopy jakékoli její ideologické zaslepenosti, neřku-li nacionalismu nebo etnické nevraživosti, bychom ovšem v celém obšírném vyprávění odhalovali jen velmi obtížně, pakliže vůbec nějaké k nalezení jsou.

Menší hornická sídla na hranici protektorátu

d/ Poblíž protektorátní hranice leží obce (Chotěšov, Mantov, Střelice) s hornickou tradicí mezi jejich mužskými obyvateli, často obydlené smíšenými česko-německými rodinami.

Paní H.:

Tady ve Střelicích byla akorát jen jedna rodina, co byla celá česká. Ale většinou byli ženský Češky a mužský Němci. Tady bylo šest bratrů a z nich pět bratrů mělo Česku. Většinou to byly služky u sedláků, tak si je namluvili.

Paní L. Chotěšov: A u nás se mluvilo jak česky, tak německy v hospodě, moje maminka tedy neuměla česky, jen můj bratr věděl, když někdo přišel, že ho musíš zdravít česky, nebo německy. To věděl. No a samozřejmě hospoda byla pořád plná.

Obyvatelstvo obcí bylo smíšené i co do způsobů obživy: horníci, kteří postupně zakládali malá hospodářství, jimž se věnovaly převážně jejich ženy a dorůstající děti, v každé ze vsí bylo několik velkých hospodářství – statků, jejichž majitelé byli němečtí hospodáři. Ti, kteří byli svou profesí vázáni na místní nebo nedaleké šachty, byli jak německé, tak české národnosti, ale v době před hospodářskou krizí Čechů z vnitrozemí přibývalo.

Paní C., Mantov:

To se dost nelíbilo Němcům, kteří tady žili, hlavně v Chotěšově. Zde v Mantově to ani tak nebylo, tady to bylo klidnější. V Chotěšově, tam už začalo trochu víc prosakovat to henleinovství. Měli tam potom i různé spolky, před rokem 1938, tedy spíš o několik let dřív. Už ze začátku se jim nelíbilo, že šachta podporuje horníky. Nelíbilo se jim, že obec roste, a hlavně, že sem přichází víc a víc Čechů. Čeští horníci tu byli, ale českých zemědělců tu bylo jenom několik málo...

Já nevím, ale když jsem byla dítě, tak jsem necítila nějakou nenávisť. Ani moji rodiče ji necítili, stýkali se běžně se všemi. Uměli německy, protože tady vlastně do první světové války bylo Rakousko-Uhersko, tím pádem moji rodiče museli chodit do německé školy. A vlastně tady nikdo ani divně nekoukal, když tu byla smíšená manželství. A těch tu bylo hodně... Hasiči tu byli vždycky, a byli tam Češi i Němci. To bylo normální... Takže takové to nejvolnější období byly ty roky za první republiky.

Paní L., Chotěšov:

Já jsem pořád slyšela, že tady nebyly žádné rozdíly až do devětatřicátého roku, když přišel Hitler. Potom teprve začaly problémy... Protože samozřejmě nezaměstnaní byli, a on jim slíbil bůhví jakou práci...

Obraz, který nabízejí vyprávění (výhradně) žen z tohoto typu obcí, se dost výrazně liší od

obrazu, byť rozporuplného, který předestřeli vypravěči a vypravěčky původem z městských lokalit, ať už pohraničních nebo vnitrozemských, jejichž prvorepublikové osídlení bylo převážně německé. Tady jako by dělicí národnostní linie byly současně umocněny i stírány různorodostí způsobu obživy obyvatel. Zemědělskými vlastníky byli po mnoho generací prakticky výhradně Němci (sem tam se přivdala nějaká Češka, která se však přizpůsobila), zatímco “kovorolníci” (jak jsou v jednom z vyprávění nazýváni) a horníci jsou ve třicátých letech dvacátého století už národnostním mixem a současně vzájemně solidárním společenstvím – nejen mužů, ale celých rodin. Podporují dvojjazyčnost svých potomků, poskytují jim základní vzdělání jak v češtině, tak v němčině (střídání škol). Politicky, pokud vůbec někoho, podporují sociální demokraty, trvají veřejně na antifašistických postojích, a nebývají odsunuti, ač jsou to Němci. Je to jen a jen tím, že jsou nemajetní nebo málo majetní, aby “zlatokopům” stáli za povšimnutí? Nebo je to spíše tím, že kvalitní uhlí bylo po válce důležitou energetickou komoditou a na šachtách bylo každé ruky zapotřebí? Anebo tím, že na vsi každý na každého skoro všechno věděl, a tato intenzivní sociální kontrola zabránila nejhrubším nespravedlnostem a trvala při výběru “na odsun” na uplatnění oficiálně vyhlášených kritérií? Shromážděná vyprávění naznačují, že každý z těchto momentů měl svoji roli a váhu, ale rozhodně nenabízejí úplné, natož jednoznačné odpovědi na výše položené otázky.

Malé zemědělské obce s dobrou půdou

e/ Tuto charakteristiku lze ještě doplnit – tyto obce jsou obchodně navázány na místa ve vnitrozemí a tedy i s českým obyvatelstvem.⁴ Pro tento typ německého osídlení na dnešním českém území je důležité, že šlo o vlastníky zemědělských nemovitostí, především půdy, která zůstávala po léta v “německých rukou”. Půdy se rodiny nezbavovaly, nikdy neměla statut běžného zboží na prodej. Na rozdíl od předcházejícího typu malých obcí s hornickou tradicí, kam přicházeli zájemci o práci v dolech bez ohledu na svou národnost, tak neexistovaly důvody k výraznějšímu mísení s Čechy. Zároveň jsou tyto zemědělské obce již relativně hluboko ve vnitrozemí a tedy ve větším kontaktu s českým živlem.

4 Jedná se o obce v okolí Stříbra, Horšovského Týna, Staňkova.

Paní S: My jsme nepřišli mezi Čechy.

Mezi Čechy jste vůbec nepřišli, tak kde jste se naučila česky?

Paní S.: No, my jsme spíš rozuměli, ale moc nemluvili. . V práci to byl samý Němec, takže mezi Čechy jsme ani nepřišli. Maximálně když jsme šli nakoupit, tak jsme trochu česky něco řekli. Trvalo to dost dlouho, než se to zlepšilo

Ve vsi, kde žila paní M., bývali Češi zaměstnáváni jako pomocné síly u sedláků, či ve mlýně. Přicházeli patrně za prací z vnitrozemí během období první republiky.

Hodně mladých Čechů pracovalo u sedláků...

Ten sedlák byl ale Němec?

Paní K.: Ano, všechno bylo německé; byli tam všichni!

Aha, a potom přišli Češi, aby pracovali u Němců?

Paní K.: Ano, během války a také před válkou pracovali na mlýně, na horním mlýně. Měli jsme dva mlýny, horní a dolní. Ale dříve byly v Srbech tři mlýny. Srby leží na Radbuze a celou dobu tam působil jako obsluha jeden český mladík. (paní M. K.)

Jiným „typem“ Čechů, s nimiž bylo možné se zde setkat, byli obdobně jako již v dříve popisované situaci v Nýrsku, státní zaměstnanci.

Ano, mluvil německy; jinak by mu nikdo nerozuměl! Žádní čeští sedláci nebyli. V Meclově (Metzling) to bylo zase nějak jinak. Tam byl průmysl, tam se těžil a mlel živec. Měli tam nádraží a na nádraží měli také Čechy. V Týně měli také nádraží a tam to bylo zase jinak. Ale u nás v okolí nebyli žádní Češi. Až na faráře a učitele. (paní M. K.)

Pamětníci, kteří nám vyprávěli svoje vzpomínky, byli v období před válkou dětmi, je proto logické, že jednou z nejvýznamnějších institucí, která se měla podílet na počesťování německého obyvatelstva, je v jejich vyprávěních škola. V podstatě jsme se nesetkali s jiným příkladem počesťování než skrze školu (přesto, že z historických dokumentů vyplývá, že reorganizována byla celá státní správa, ve které došlo k rychlému nahrazení úředníků německé národnosti úředníky s národností českou). Význam školy pro budoucí rozvoj obce, zda v ní převládne český či německý živel, byl vnímán již za Rakouska.

Tady v Sulislavi byla česká většina, ale německá škola, kde se asi až do roku 1860 vyučovalo jeden den česky, druhý den německy. A o tom za c. k. Rakouska byly všelijaké národnostní zákony... Myslím, že v roce 1865 vyšel zákon, že škola musí být buďto česká, nebo německá. A zdejší učitel zařídil, aby se škola v Sulislavi stala německou. Tím pádem česká většina proti tomu začala brojit a usilovala o to, aby se v Sulislavi zřídila škola česká. Takže tady byly brzy školy dvě – česká a německá. A protože tady byla česká většina, tak i my jsme se přiklonili na českou stranu. (pan H.)

Příklon na českou stranu znamená v líčení vypravěče pana H, jakoby o národnostní příslušnosti bylo možné rozhodnout volbou či dokonce náhodou. Byla-li v obci česká škola, děti do ní začaly chodit, mluvit česky a rodina se počeštila.

Po 1. světové válce se přestěhovali sem do Sulislavi č. 11. Tam byl zednický mistr a shodou okolností švagr mého táty. Táta u něho byl zaměstnaný jako zedník. Z toho důvodu se taky přestěhoval sem do Sulislavi. Jinak kdybychom byli bývali zůstali ve Lhotě, kde česká škola nebyla, tak z nás byli Němci. Jsou to prostě takové shody okolností. (Pan H.)

Nahodilost národnostní příslušnosti ještě podtrhuje fakt, že vypravěč dokládá, že zbytek rodiny se hlásil k národnosti německé a otcův krok vedoucí k počeštění rodiny neschvaloval.

Zmiňoval jste, že otcova rodina ve Lhotě k Vám měla po přestěhování do Sulislavi odstup. Jak se to stalo?

Dokud tam žili, tak byl předpoklad, že se z nás stanou Němci. Ale když se táta přestěhoval sem, tak najednou nastal zvrat, my jsme totiž všichni začali chodit do české školy a to byl zásadní zlom. (Pan H.)

Teprve na opakované tázání pan H. připouští, že zásadním důvodem pro vstup dětí do české školy byla možnost otce získat a udržet si práci. V dané oblasti jakoby existoval dvojí pracovní trh – český a německý, který připomínal paralelní fungování vzdělávacích a kulturních institucí ve velkých městech (viz výše).

Bylo to tak, že obě strany – česká i německá – verbovaly příznivce a používaly všelijaké argumenty. Hlavní argument byl: práce, zaměstnání. Říkali: „Hele, když dáš dítě do německé školy, tak dostaneš práci tam a tam.“ A naopak: „Když ho dáš do české ...“ Každá strana verbovala. Bohužel v tom tady měli převahu Němci, protože Stříbro bylo čistě německé a zaměstnavatelé byli Němci. Takže když tam někdo chtěl zaměstnání, tak mohl slyšet: „Jo já tě vezmu, ale musíš dát dítě do německé školy.“ Takže ten problém tady byl...

Jinou možností, jak řešit národnost rodiny *ve smíšeném prostředí byl bilingvismus.*

Můj první jazyk byla němčina, a přestože jsem měla maminku Češku, doma jsme mluvili německy, česky nikoli. Maminka se naučila mluvit dobře německy. I když pocházela z ryze české rodiny, v práci se mluvilo německy i česky. (paní H.)

Vypravěčka popisuje smíšené manželství svých rodičů, které vnímá jako důkaz bezproblémového soužití Čechů a Němců na československém území před rokem 1939. Respektive na to, že tamější obyvatelé svou národnost vnímali jako podružnou sociální charakteristiku. Dokazuje to i další úryvek, v němž vypravěčka popisuje dezorientaci lidí po skončení války, kdy se národnostní příslušnost, ač mnohdy vzniklá nahodile, ukázala být klíčovou kategorií pro rozhodnutí o odsunu.

Moji rodiče byli ze smíšeného manželství. Tady vůbec bylo hodně smíšených manželství. Bylo běžné, že se Češi s Němci a Němci s Čechy vzájemně brali. Tenkrát žádná národnost nerozhodovala, nikdo v tom nic špatného neviděl. To začal vidět až Hitler. Potom teprve začala ta nenávisť... (paní H.)

Moje maminka byla vždycky Češka a hlásila se jako Češka, ale měla německého muže. Když byl po válce převrat, tak lidi pořádně nevěděli, co a jak. Náš tatínek se vrátil a potom v roce 1946 na jaře přišel odsun. (paní H.)

Paní H. a pan H. pocházeli z rodin, které zůstaly po válce v Čechách. Soužití popisují jako možné, a postupně se zhoršující s ohledem na politické změny v Německu. Pan H. nicméně přiznává, že obě národnostní skupiny měly odlišný pohled na řekněme problematiku české státnosti, když popisuje prohitlerovskou politickou propagandu, která před válkou probíhala v jejich regionu:

Ještě po jedenatřicátém roce sem chodili němečtí aktivisté převlečení za pašeráky nebo podomní obchodníky. Asi nevíte, kdo byli podomní obchodníci. Ti měli na řemenu takovou jako košatinu a tam měli různá zrcátka, kapesní nože, hřebeny a podobné blbosti... Byli takhle maskovaní a chodili jenom k určitým lidem, ke spolehlivým osobám, a předávali zprávy z Německa. A u těch lidí se zase soustřeďovali zprávy pro Německo, takže je zase při zpáteční cestě nosili do Německa. V té době byla německá menšina mnohem lépe informována než ta česká. Jenom jeden příklad ze Staňkova, kde jsem byl zaměstnaný. To bylo v květnu a byla taneční zábava branců. Já jsem se tam na tu taneční zábavu šel podívat s jedním prodávčem od nás, u toho Klementa. To byl Němec, nějaký Andreas Hubl. Prostě jsme tam tak seděli a kecali. A on řekl: „Tihle chlapi už na vojnu nepůjdou.“ Mně to sice zarazilo, ale dál jsem se neptal. To bylo v květnu a koncem září tady byli. Takže oni už věděli, co a jak bude. My jsme nevěděli nic, nikdo nic neřekl. Rádía tu byla ve vsi jenom dvě. Noviny zrovna tak. Noviny se tehdy jako dnes nedaly předplatit. Spousta lidí dneska bere časopisy, které ani nečte. My jsme tenkrát dostávali noviny třeba dva tři měsíce staré a rádi jsme je četli, protože nebylo vůbec nic. Takže my jsme informováni nebyli, a proto oni taky nějak to nepřátelství neprojevovali veřejně, protože oni věděli, co bude... Řekli si, co bychom teďka dělali nějaké zle, když za tři měsíce to stejně dopadne jinak. Ta informovanost obyvatelstva tenkrát nebyla. (Pan H.)

Paní M.K., která po válce odešla do Německa, vysvětluje, že dané území nikdy nepovažovala za součást československého státu, a proto pro ni bylo soužití s Čechy nesamozřejmé.

Před rokem 1744 zde bylo už 20 sedláků, německých sedláků, pak se ptám, jak to jenom mysleli! Česko předtím přece vůbec nebylo. Nebylo žádné Česko; do roku 1918 to bylo Rakousko. A pak si najednou přijdou a... to bylo nepochopitelné. (paní M. K.)

Z dalšího úryvku je patrné, že svůj národnostně menšinový status v rámci republiky vnímali německy mluvící obyvatelé úkorně. Příchod německých vojsk pak vítali jako nápravu poměrů do „původního“, standardního stavu.

...potom byl převrat; a všichni byli nadšení... Konečně smíme být němečtí. Absolutně nechtěli být čeští. Například moje matka, která se narodila v Praze. Moje babička dostala v posledních měsících těhotenství hnisání kostí. Kdyby zůstala doma, tak by zemřela. A pak někdo řekl: Odveďte tu ženu do Prahy! Tak mojí babičku odvezli do Prahy a moje matka se narodila v nemocnici v Praze. Potom následoval vpád vojsk, velké nadšení. Konečně byli tady, konečně byli Němci a lidé z vesnice mohli mluvit německy. (paní M.K.)

Příhraniční obce

f/ Dnes leží na naší straně hranice, některé jsou téměř zaniklé (bylo to bývalé pohraniční pásmo). Spádově před válkou příslušné víc k obcím na německé straně hranice. (Situace ne zcela neobvyklá, viz *Jiní Sudeťáci* — Historie.cs — ČT24 — Česká televize.htm). Lísková, Nemanice, Mýtnice, tehdy prakticky s výhradně německy mluvícím obyvatelstvem, jemuž zajišťovaly obživu malé sklárny, dřevorubectví, skromné zemědělství a řemesla, nezbytná pro soběstačnost vesnických komunit, žijících v odlehlých/okrajových polohách.

Obživa byla často odvislá od kontaktu se sídly na druhé straně hranice:

Obchod vedla matka a můj otec spíš obchodoval s dobytkem. Většinu dobytka převedl přes hranici, která byla velmi blízko: Steinlohe, Waldmunchen, Spielberg, Treffelstein a Tiefenbach. Tam kupoval dobytek, ten ustájil v e vlastní stáji a potom znovu prodal v Čechách. Z toho byl největší výdělek. (pan L.)

Řada vypravěčů, kteří pocházejí z takových sídel, uvádí, že se v podstatě s českým živlem do kontaktu nikdy nedostali.

Byla tam jen němčina. S Čechy jsme neměli nic společného. Nikdo také neuměl česky. (pan S., Červené Dřevo, 7 km od Nýrska)

Můj dědeček je syn sedláka, pochází z vesničky přímo na hranici Donau bei Neumark; Neumark se dnes jmenuje Všeruby a zde jsme vždy spokojeně trávili letní prázdniny. Bavorské příslušné město byl Fuhr im Wald, pár kilometrů od hranic. S Čechy jsme neměli kontakt ani tam a ani v Nýrsku, protože k tomu nebyly ani možnosti ani důvod.(Pan Q.)

Malý či žádný kontakt s českým živlem (včetně školství a úředníků) je nejlépe vysvětlitelný náročnými klimatickými a přírodními podmínkami. Šumavská sídla fungovala jako izolované enklávy, odkud se do dalších míst těžko dostávalo, jak je možné číst z popisu pana B. o jeho cestách do měšťanky:

Ve Volarech byli dobře situovaní lidé, kteří dávali zdarma obědy žákům z měšťanské školy, kteří bydleli daleko odsud. Žáci věděli, kam mají jít, aby dostali něco k jídlu. To bylo skvěle zařízené. Byli to úředníci nebo učitelé. Všichni žáci docházeli zdaleka

a tehdy ještě ani nebyly žádné autobusy, se kterými by se dalo rychle jet domů. Musel jsem chodit pěšky, šest kilometrů přes les. (pan B.)

To bylo jen vlastní zásobování, tak ani žádná konkurence nemohla vzniknout. Lidé na sebe byli tak navázaní, že nebyla žádná nenávisť nebo závist. (pan B.)

Jasnou kulturní, ekonomickou i politickou příslušnost s německým státem vyjadřuje bezděčně dětská vzpomínka paní K..

Do školy jsem nastoupila v šesti letech. Rok 1939 byl pak krásným obdobím. Člověk se radoval, protože přišli vojáci. Náš Oberschlag byl nejprve dobyt německou armádou. Pořád se mluvilo o válce. Ve škole se dokonce psala slohová práce o válce. Já jsem napsala slohovou práci o svém bratrovi, který byl o osm let starší než já a už byl v armádě, o životě v armádě, co mi právě tak vypravoval. Tak to bylo. (paní K., Miletice u Prachatic/Volar)

První Češi, které vypravěči zaznamenají ve svých biografických vzpomínkách, jsou vojáci a organizátoři odsunu a konfiskace majetku.

Ovšem v roce 1945, když skončila válka, přišli Češi, čeští vojáci. To mě určitě hodně formovalo. Často jsem lezl po stromech. Velmi dobře si vzpomínám na jednu příhodu: Byl jsem na třešni a kolem šli dva Češi v uniformách. Sundali mě dolu a odvedli mě dolů k matce a řekli, aby na mne dávala pozor, aby se mi nic nestalo. Češi byli takoví i makoví. (p. L.)

Názor na chování Čechů po válce, tedy během odsunu a následných let, si jeden z vypravěčů, pan B., vytvářel patrně až v dospělosti na základě četby knih či rozhovorů s dalšími lidmi.

Nepřátelství předtím vůbec nebylo. To mezi lidmi přišlo zvenčí. Lidé by spolu vlastně dobře vycházeli. Teď je to přesně tak s Čechy. Byli to komunisté. Všechno bylo jen politicky regulováno a ne po lidské stránce. Škoda. Normální Češi jsou opravdu humánní, s těmi jsme se opravdu dobře snášeli. (pan B.)

Snaha roztřídit, rozlišit různé “typy” česko-německého soužití nám umožňuje vyslovit jakousi slabou hypotézu o tom, že obě etnika byla schopna obývat společně stejný prostor. A toto soužití bylo tak rozmanité, jak rozmanité byly typy osídlení Němců i Čechů. Pokud by nenastal neblahý politický vývoj ve 30. letech, je možné se domnívat, že s postupující urbanizací a industrializací společnosti by ubývalo venkovského obyvatelstva a většina obyvatel by se postupně stěhovala do měst a vytvářela tak národnostně smíšenou společnost.

Tento vývoj však nenastal, Češi své Němce vysídlili a odložili tím projekt vybudování občanské –na etnicitě nezáležící společnosti – na neurčito.

Literatura:

ČT24. www.ceskatelevize.cz. *Česká televize.* [Online] 12. 6 2012.
<http://www.ceskatelevize.cz/ct24/exkluzivne-na-ct24/historie-cs/213303-jini-sudetaci/>.

JELEČEK, Leoš. www.neviditelnypes.lidovky.cz. *Neviditelný pes.* [Online] 25. 6 2003.
http://archiv.neviditelnypes.lidovky.cz/clanky/2003/06/31221_1_21_0.html.

<http://www.ceskatelevize.cz/ct24/exkluzivne-na-ct24/historie-cs/213303-jini-sudetaci/>

TÉMA: Sudetští Němci - etymologie a historický, geografický a geopolitický vývoj obsahu pojmu a smyslu jeho užívání

Leoš Jeleček http://archiv.neviditelnypes.lidovky.cz/clanky/2003/06/31221_1_21_0.html